

УДК 159.923

Ірина ЛИСЕНКОВА,

кандидат педагогічних наук, доцент, Миколаївський міжрегіональний інститут розвитку людини вищого навчального закладу “Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна”, м. Миколаїв

АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ДІТЕЙ У ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті розкривається аналіз проблеми розвитку емоційної сфери дітей у психолого-педагогічній літературі. Серед глобальних проблем людства, що найгостріше заявляють про себе в новому, XXI столітті, особливе місце займає психічне і фізичне здоров'я дітей. Численні підходи до вирішення цієї проблеми найчастіше ґрунтуються на вивченні якості медичного обслуговування, внутрішньосімейної атмосфери і відносин дитини з близькими дорослими, вивченні екологічної обстановки, соціального оточення, сприйнятливості дітей до захворювань і інших зовнішніх чинників. Значно менш вивчені внутрішні чинники, що впливають на психічне здоров'я дітей і найважливіші умови, що визначають це благополуччя. Як один з таких внутрішніх чинників, що є могутнім регулятором психіки дитини, а відповідно і її здоров'я, можна розглядати емоційну сферу як складно організовану систему регуляції поведінки дитини.

Ключові слова: емоції, почуття, емоційна сфера, дитина, психологія емоційної сфери.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Серед глобальних проблем людства, що найгостріше заявляють про себе в новому, XXI столітті, особливе місце займає психічне і фізичне здоров'я дітей. Чис-

ленні підходи до вирішення цієї проблеми найчастіше ґрунтуються на вивченні якості медичного обслуговування, внутрішньосімейної атмосфери і відносин дитини з близькими дорослими, вивченні екологічної обстановки, соціального оточення, сприйнятливості дітей до захворювань і інших зовнішніх чинників.

Значно менш вивчені внутрішні чинники, що впливають на психічне здоров'я дітей і найважливіші умови, що визначають це благополуччя. Як один з таких внутрішніх чинників, що є могутнім регулятором психіки дитини, а відповідно і її здоров'я, можна розглядати емоційну сферу як складно організовану систему регуляції поведінки дитини.

Мета статті полягає у обґрунтуванні теоретичного аналізу проблеми розвитку емоційної сфери дітей у психолого-педагогічній літературі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емоції (від лат. *emovete* – вражаю, хвилюю) – суб'єктивне переживання людиною її ставлення до навколишнього світу і самого себе. Емоції – один з головних механізмів внутрішньої регуляції психічної діяльності та поведінки. В емоціях і почуттях відбивається оцінка значимості для людини. Ось чому емоціям і почуттям надається велике значення. Вони визначають душевне здоров'я, адаптацію, працездатність і успіх всієї життєдіяльності людини. Емоції виникли як засіб, що дозволяє живим істотам визначати біологічну значимість зовнішніх впливів на стан організму. Рівень енергетичної мобілізації чи активації організму, необхідний для здійснення емоційних функцій, забезпечується вегетативною нервовою системою в її взаємодії зі структурами головного мозку. При емоціях відбуваються зміни в діяльності органів дихання, травлення, серцево-судинної системи, залоз внутрішньої секреції, скелетної і гладкої мускулатури тощо [1].

Емоція як форма існування і розвитку потреб (С. Рубінштейн [2]), як спосіб орієнтування (П. Гальперін [3]), як суб'єктивний носій мотивації (В. Вілюнас [4]), як “першовведення” (Е. Артемьева [5], С. Смірнов [6]), як мотиваційно-смісловою орієнтація (О. Запорожець [7]); роль емоцій в тонізації всіх систем організму і психічних процесів (В. Лебедінський [8]).

Емоційна сфера дитини розглядається, таким чином, як одна з базових передумов загального психічного розвитку, як ядро становлення особистості дитини [7], як один з фундаментальних внутрішніх чинників, що визначають психічне здоров'я дитини і становлення її початково здорової психіки.

Якщо відчуття, сприймання, мислення людини відображають властивості, закономірності предметів, речей та явищ, то в переживаннях людини відображається її ставлення до предметів, явищ, подій дійсності, залежно від того, як ці предмети задовольняють або не задовольняють потреби людини. Емоція – це оцінка у формі переживання інформації про зовнішній та внутрішній світ, яка надходить у мозок [9, с. 5].

Як специфічні суб'єктивні стани (або переживання) емоції – один з феноменів внутрішнього життя людини (В. Вілюнас), що найяскравіше виявляються, певною мірою доступний самоспостереженню, самоаналізу і рефлексії [4].

З точки зору В. Вілюнаса, основу емоційного явища складає “особливе переживання суб'єктом окремих елементів образу, що додає їм цільову характеристику і спонукає суб'єкт до цілеспрямованої діяльності” [4, с. 85]. Відомо, що сукупність явищ, що відповідають за цілеспрямованість поведінки, визначається як мотивація в широкому сенсі слова. Значить, за В. Вілюнасом, реальний прояв емоцій позначає одночасно актуалізацію у людини мотиваційних відносин і спонукань, тобто проявів упередженої і направленої поведінки. Іншими словами, емоції вказують: потрібно наблизитися, прагнути, досягати або ж, навпаки, ховатися, відступати, уникати. У найкоротшому формулюванні В. Вілюнаса: “Емоції – суб'єктивний носій мотивації поведінки” – підкреслюється, таким чином, одна з найважливіших функцій емоцій. І в цій своїй функції емоції є найважливішим психологічним механізмом психічної регуляції поведінки, особливо на ранніх етапах розвитку [4].

Підкреслимо, що саме тут, в початкових визначеннях і поняттях, до цих пір панують різночитання, а також велика плутанина і неточність їх вживання. Найбільша і поширена в літературі неточність полягає у використанні понять “емоція” і “відчуття”, “емоція” і “афект”

як взаємозамінних, що свідчить про нечітке розрізнення окремих підкласів цілісної емоційної системи, що динамічно змінюється. Наприклад, емоційна система людини дуже часто називається афективною (особливо в медичній літературі), хоча в психологічній літературі є і вужче визначення афекту, не тотожне поняттю “емоція”. Оскільки ці поняття (емоція і афект, емоційний і афективний стан) часто не диференціюються чітко, створюється враження непотрібності (або надмірності) деяких з них [10].

Так, психолог А. Введенський писав: “Деякі ж автори при викладі свого вчення про відчуття зовсім не користуються поняттям афекту”. Американський дослідник мотивації Е. Дубі пропонував прибрати з психології як зайве поняття “емоція” [11, с. 30–40].

У широкому сенсі слова емоції розглядалися, наприклад, як особлива форма або вид пізнання (антична філософія), як пізнання інтуїтивне, або плотське, на відміну від пізнання раціонального (Б. Спіноза [13]). При цьому підкреслювалося, що плотське пізнання – пізнання, принципово неістинне. Б. Спіноза писав: “Пізнаючи зовнішній світ через плотські образи, ми не можемо пізнати ні сам зовнішній світ, ні своє тіло, ні себе” [13].

У вужчому сенсі цього слова емоції визначаються в психологічній літературі як ті психічні процеси і стани, які у формі безпосереднього переживання відображають значущість чогось для життєдіяльності людини. Іншими словами, емоції – своєрідний індикатор значущості для людини.

“Емоція – це особлива суб’єктивна форма існування і розвитку потреб” (С. Рубінштейн [2]). “Емоція – це віддзеркалення якої-небудь актуальної потреби і вірогідності її задоволення” (П. Симонов [14, с. 35]).

На думку П. Гальперіна, відчуття і емоції можна розглядати як “специфічні і притому могутні способи орієнтування в життєво важливих обставинах... Цього роду орієнтування не можна замінити ні інтелектуальним рішенням, ні вольовим зусиллям” [3, с. 95]. За П. Гальперіном, “поява відчуття означає різка зміна оцінки предмету, на якому зосереджується відчуття, а у зв’язку з цим зміни в оцінці решти

предметів і, отже, ситуації в цілому” [3, с. 92]. Таким чином, кардинальна оцінка і переоцінка явища, події, предмету – ось основний сенс виникнення емоційного процесу і його основна функція.

Надзвичайно цікавою, хоча сформульованою лише стосовно сприйняття предмету, є точка зору О. Артемьєвої. Їй належить гіпотеза існування емоційних універсалій, що виконують функцію “першовведення” Гіпотеза “першовведення” полягає в припущенні про те, що візуально представлені об’єкти спочатку оцінюються цілісно з погляду їх емоційно-оцінних властивостей: небезпечний або безпечний, злий або добрий, шкідливий або корисний і так далі і лише після цього підготовлені семантичною інформацією системи приступають до поаспектного перцептивного аналізу. Отже, на думку О. Артемьєвої, на ранніх етапах генезу образу предмету відбувається оцінювання його в кодї відношення і тільки потім формується логіко-категоріальна кваліфікація [5].

Дуже подібну точку зору на протікання процесу сприйняття відстоює С. Смирнов [6], відзначаючи, що віддзеркалення у формі емоцій повинне передувати власне пізнавальному, об’єктивнішому віддзеркаленню. Роботи О. Артемьєвої [5], С. Смирнова [6] і їх учнів теоретично і експериментально підтверджують сформульований ще раніше Дж. Брунером тезу про те, що емоції “прокладають шлях для інших психічних процесів”. Зокрема, це шлях для процесів пізнавальних.

Великого значення проблемі емоційних переживань в психічному розвитку дитини надавала Л. Божович. Підкреслюючи важливість розуміння афективного відношення дитини до середовища, вона писала: “Ми розглядаємо афективні стани як тривалі, глибокі емоційні переживання, безпосередньо пов’язані з потребами, що активно діють, і прагненнями, мають для суб’єкта життєво важливе значення” [15, с. 153]. У цьому сенсі Л. Божович як би солідаризуватиметься з позицією Л. Виготського, який ввів поняття переживання для аналізу ролі середовища в розвитку дитини.

Проте аналіз подальших поглядів на проблему переживання у Л. Виготського, який поставив це поняття в залежність від інтелектуальних процесів, примушує її дистанціюватися від цієї позиції:

“І якщо висунуте ним поняття переживання (поняття афективного відношення дитини до середовища) наблизило нас до розуміння дійсних причин дитячого розвитку, то подальший пошук що визначає цей розвиток, закінчується поняттям узагальнення, знову повертає нас до інтелектуалістичних позицій” [15, с. 156]. І, нарешті, розкриваючи психологічну природу переживання, Л. Божович пише: “...За переживанням, як ми думаємо, лежить світ потреб дитини – її прагнень, бажань, намірів в їх складному переплетенні між собою і в їх співвідношенні з можливостями їх задоволення. І вся ця складна система зв’язків, весь цей світ потреб і прагнень повинен бути розшифрований для того, щоб ми могли зрозуміти характер впливу зовнішніх обставин на психічний розвиток дитини” [15, с. 159]. У цілому точка зору Л. Божович тяжіє до позиції С. Рубінштейна і його послідовників, що відзначають тісний зв’язок емоцій і потреб в розвитку людини.

Відзначаючи велике значення емоційного розвитку дитини в його вихованні, А. Запорожець [7] в 70-і роки ХХ століття підкреслював важливу роль відчуття в енергетичному забезпеченні діяльності дитини, в її структуризації, в утворенні нових мотивів і виділенні цілей. Він вважав, що емоція є не самим процесом активації, а особливою формою віддзеркалення суб’єктом дійсності, за допомогою якого проводиться психічне управління активацією, або, вірніше, здійснюється психічна регуляція загальної спрямованості і динаміки поведінки. Причому він називав цю конкретну форму регуляторної поведінки мотиваційно-сисловою орієнтацією, основне призначення якої полягало, на його думку, в з’ясуванні того, чи не представляє якої-небудь загрози незнайомий об’єкт, що зустрівся, або особа і чи не небезпечно мати з ними справи. У всіх цих випадках, як писав А. Запорожець [7], дитина як би заздалегідь випробовує сприйманий об’єкт на бруську своїх потреб, смаків і можливостей, проникаючись відповідно позитивним або негативним відношенням до цього об’єкту, що визначає значною мірою характер і спрямованість дитячої діяльності в подальшому. Ці теоретичні установки, що підкреслюють різноманіття функцій емоційних процесів, були реалізовані в цілому ряду психолого-педагогічних досліджень, присвячених розвитку соціальних емоцій у

дітей дошкільного віку (А. Кошельова, Л. Стрелкова, Т. Хрїзман, В. Котирло та інші).

Вивченню ролі емоцій не тільки в психологічному, але і ширше – у життєвому контексті присвячені роботи В. Лебедінського і його співробітників [8]. В. Лебедінський вважає, що емоції в процесі розвитку дитини утворюють складну систему емоційної регуляції, що має багаторівневу будову. Ця система найшвидше реагує на будь-які зовнішні дії середовища і внутрішні сигнали організму дитини. Вона також відповідає за тонізацію всіх психічних процесів, тобто за підтримку певного рівня енергетичної активності, сигналізує про задоволення найфундаментальніших потреб дитини. Виділені авторами чотири рівні базальної емоційної регуляції, описані на прикладах дітей з раннім дитячим аутизмом, утворюють модель як розвитку емоційної сфери дітей, так і різноманітних її порушень [8].

Від давнини до сучасності фізіологи пов'язували й пов'язують емоційні стани людини з різними змінами в організмі, з різними тілесними проявами. Наприкінці ХІХ століття була висунута теорія, згідно з якою емоція виникає лише як наслідок внутрішніх, фізіологічних процесів, що відбуваються в організмі.

Історія вивчення емоцій в психології пережила періоди зльоту і падіння – великого інтересу і опублікування фундаментальних праць в кінці ХІХ – початку ХХ століття, пов'язаних з іменами І. Сікорського, Н. Грота, Н. Ланге, В. Зеньковського, і майже повного забуття проблеми внутрішнього світу людини, ігнорування ролі емоційних процесів (30–70 і роки ХХ століття). Ще в ХІХ столітті психіатр І. Сікорський писав в своїй книзі “Виховання у віці першого дитинства”: “Достовірно тільки те, що відчуття і афекти з'являються у дітей значно раніше, ніж інші види психічних функцій (наприклад, воля, розум), і у відомому пору складають найвидатнішу сторону їх душевного життя” [16, с. 28].

Уже в Аристотеля в його книзі “Про душу” велике місце займав розділ “Відчуття”, в якому значна увага приділялася розгляду афекту і навіть було введено поняття відповідності афекту (ІІ століття до н. е.) [12]. У працях церковно-політичного і літературного діяча Н. Сорського опублікований трактат “Про пристрасті”, де описані етапи розвитку

основних людських пристрастей (кінець XV – початок XVI століття). У філософських працях Р. Декарта (“Про пристрасті душі”) і Б. Спінози (“Етика” [13]) проблема емоційних явищ людини займає значне місце, хоча і отримує раціоналістичне тлумачення (XVI–XVII століття).

Проте в 1914 році психолог Н. Ланге називає емоції “Попелюшкою психології”, вважаючи, що вони незаслужено обійдені увагою дослідників на користь “сестер” – мислення і волі. Можливо, причиною такого відношення до емоцій були труднощі, що виникли з їх експериментальним вивченням.

Попереджаючи про надзвичайно складну структуру емоційного життя людини і її емоційного досвіду, А. Леонтьєв писав: “Сфера афективних, в широкому сенсі слова, процесів охоплює різні види внутрішніх регуляцій діяльності, що відрізняються один від одного як за рівнем свого протікання, так і за умовами, які їх викликають, і за ролями, які вони виконують. Тут маються на увазі лише ті швидкоплинні, “ситуаційні” афективні стани, які зазвичай і називають власне емоціями (у відмінність, з одного боку, від афектів, а з іншого боку, від наочних відчуттів)” [17, с. 164].

У 1924 році в книзі “Психологія дитинства” психолог і педагог, богослов і філософ В. Зеньковський відводить емоційним явищам одне з перших місць по їх значенню в розвитку дитини: “Всупереч звичайному порядку у викладі психічного життя дитини протягом раннього дитинства ми висунемо на перший план вивчення її емоційного життя в цей час, виходячи з вказаного вже принципу, що емоційна сфера має в цей час центральне значення в системі психічних сил” [18, с. 123].

Емоції, за В. Зеньковським, – це перш за все сама природність поведінки дитини, безпосередність, грація і свобода. Коли ж, як вважає цей дослідник, в душі дитини стверджується інтерес до зовнішнього світу, тоді вже кінчається період раннього дитинства, емоційна сфера перестає грати колишню роль, зникає почасти і безпосередність, грація дитячої душі [18].

У 70-і роки XX століття А. Запорожець в одній зі своїх робіт, присвячених вивченню емоцій у дітей дошкільного віку, відзначає обме-

жені результати робіт в цій області. Більш того, він підкреслює, що для психологічних досліджень емоцій характерна втрата предмету вивчення. Помічаючи, що “психологія без вчення про емоції не багато коштує”, А. Запорожець указував на необхідність розгортання фундаментальних наукових досліджень в області дитячих емоцій, і особливо у зв’язку з розповсюдженням суспільного дошкільного виховання .

Висновки. Якщо звернутися до наукових досліджень, присвячених проблемі емоцій, то можна відзначити деякі традиції, що склалися в самих підходах до вивчення проблеми емоцій. Такими традиціями стали:

по-перше, посилання на незначну кількість досліджень в цій області (дійсно, в нашій країні кількість наукових досліджень в області емоцій вельми поступалася числу робіт, виконаних в будь-якому іншому напрямі психології);

по-друге, посилання на теоретичну неопрацьованість проблеми (по порівняно, наприклад, з численними теоретичними розробками і науковими підходами в області пізнавальних процесів);

по-третє, посилання на відірваність багатьох досліджень в області емоцій від запитів практики навчання, виховання, життя в цілому.

Без сумніву, ці посилання відображали ситуацію, що склалася. Але разом з тим це віддзеркалення було далеко не повним і не враховувало ряду обставин. Одна з обставин, що перешкоджала розгортанню психологічних досліджень емоцій на всіх етапах, полягає в самій природі емоційних процесів, що заявляють про себе суперечністю між уявною ясністю і доступністю емоційної сфери для наукового вивчення, з одного боку, і результатами такого вивчення, що розчаровують, з іншого.

Список використаної літератури

1. Бровяков В. П. Кудрявцева Л. І. , Пуригін П. П. Функціональні елементи валеології. К., 2003.
2. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб. : Питер, 2002. 720 с.
3. Гальперин П. Я. Введение в психологию. М., 1976. 196 с.

4. Вилюнас В. К. Психология эмоциональных явлений. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1976. 142 с.
5. Артемьева Е. Ю. Психология субъективной семантики. М., 1980. 136 с.
6. Смирнов С.Д. Психология образа: проблема активности психического отражения. М. : Издательство Московского университета, 1985. 232 с.
7. Запорожец А. В. Избранные психологические труды: В 2-х т. Т. 1. Психическое развитие ребенка. М. : Педагогика, 1986. 320 с.
8. Лебединский В. В., Никольская О. С., Баенская Е. Р., Либлинг М. М. Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция. М. : Издательство Московского университета, 1990.
9. Пісоцький В. П., Горянська А. М. Емоційно-вольова сфера особистості : навчально-методичний посібник для студентів педагогічних вузів. Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2006. 63 с.
10. Ігнатенко І. В., Чебикін О. Я. Залежність розвитку емоційної сфери від змін у структурі особистості дитини. Політика і політична культура в умовах становлення і розвитку українського общества. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених. Одеса, 1999. С. 138–139.
11. Duffy E. The concept of energy mobilization. Psychological Review, 1951. P. 213.
12. Аристотель. Про душу. К., 2016.
13. Спіноза Б. Етика. К., 2014.
14. Симонов П. В. Что такое эмоция?. М. : Наука, 1966. С. 35.
15. Божович Л. И. Проблемы формирования личности : избранные психологические труды / под ред. Д. И. Фельдштейна. М. ; Воронеж : Ин-т практической психологии, 1995. 153 с.
16. Weinberger N. M. A Biographical Memoir : Donald Benjamin Lindsley 1907–2003. Washington : “National Academy of Sciences Washington, D. C.”, 2009.
17. Леонтьев А. Н. Психология эмоций. М., 1984. 164 с.

Рецензент – кандидат педагогічних наук, доцент Єрмакова І. П.

Лысенкова И. П. Анализ проблемы развития эмоциональной сферы детей в психолого-педагогической литературе

В статье раскрывается анализ проблемы развития эмоциональной сферы детей в психолого-педагогической литературе. Среди глобальных проблем человечества, которые остро заявляют о себе в новом,

XXI столетии, особенное место занимает психическое и физическое здоровье детей. Многочисленные подходы к решению этой проблемы часто основываются на изучении качества медицинского обслуживания, внутренней семейной атмосфере и взаимосвязи ребенка с близкими взрослыми, изучении экологической обстановки, социального окружения, болезням детей и других внешних причинах. Менее изучены внутренние причины, что влияют на психическое здоровье детей и важные условия, которые есть благополучием. Как один с таких внутренних причин, что есть могущественным регулятором психики ребенка, а соответственно и его здоровья, можно рассматривать эмоциональную сферу как сложно организованную систему регуляции поведения ребенка.

Ключевые слова: *эмоции, чувства, эмоциональная сфера, ребенок, психология эмоциональной сферы.*

Lysenkova I. Analysis of the Problem of Children's Emotional Development in Psychological and Pedagogical Literature

Among the global problems of humanity, which are the most acute in the new, XXI century, the mental and physical health of children takes a special place. Numerous approaches to solving this problem are most often based on the study of the quality of medical care, the intra-family atmosphere and the relationships of the child with close adults, the study of the ecological situation, the social environment, children's susceptibility to diseases and other external factors.

Internal factors affecting the mental health of children and the most important conditions that determine this well-being are studied much less. The emotional sphere as a complicated system of regulating the behaviour of the child can consider as one of these internal factors, which is a powerful regulator of the child's psyche and, accordingly, its health.

Emotions are a mental reflection in the form of a direct experience of the significance of phenomena and situations affecting a person. Emotions are manifested through the attitude of a human to the outside world, the experience of manifestations, satisfaction or dissatisfaction with needs.

Emotions are a special class of mental phenomena, which reflects in the form of a direct, transient experience the importance for the life of the individual of certain phenomena and situations that affect him. Emotional memory manifests itself in remembering a person's emotions and feelings. Not only the emotions are remembering, but the objects and phenomena that cause them. Emotional processes are a specific form of mental reflection of the subjective relationship of human to objects or phenomena in the form of direct experience, pleasant or unpleasant.

The emotional sphere of the child is considered, thus, as one of the basic prerequisites for general mental development, as the nucleus of the child's development, as one of the fundamental internal factors determining the child's mental health and the formation of her initially healthy psyche.

If sensation, perception, thinking of a person reflects the properties, patterns of objects, things and phenomena, then in human experiences reflects its relation to objects, phenomena, events of reality, depending on how these subjects satisfy or do not meet the needs of man. Emotion is an assessment in the form of the experience of information about the external and internal world that enters the brain.

Keywords: *emotions, feelings, emotional sphere, child, psychology of emotional sphere.*